

از نذیر احمد
ترجمه دکتر سیدحسن عباس

کتابخانه حبیب گنج*

حبیب گنج، روستای کوچکی است از توابع شهر علیگر (هند) که در واقع یادگار است از کمال علم و فضل مولانا حبیب الرحمن خان شروانی ملقب به مرحوم نواب صدریار جنگ. در آنجا وی کتابخانه‌ای را بنا نهاد که از لحاظ نوادر نسخه‌های خطی عربی، فارسی و اردو بسیار اهمیت دارد. نواب صدریار جنگ نسبت به جمع‌آوری گنجینه‌های خطی هندوستان و همچنین سعی و علاقه فراوانی در حفظ از آسیب رساندن و تلف شدن آن را می‌توان از آگهی که در روزنامه مؤسسه علیگر (ALIGARH INSTITUTE GAZETTE) ۱۲ مارس ۱۹۱۹ م چاپ شده بود، پی برد. او وقتی به کتابهای خطی توجه نمود که هنوز نوجوان بوده؛ در مجله معارف اعظم‌گر (اکتبر ۱۹۳۱ م) مقاله‌ی وی بعنوان «کتابخانه حبیب گنج چطور جمع‌آوری شده است» به چاپ رسیده، از آن معلوم می‌شود که عبدالرحیم کتابفروش وی را برای جمع‌آوری کتاب تشویق می‌کرد، در نتیجه او از کودکی شروع به گردآوری کتابها مشغول گشت؛ در آغاز کار، کتابهای درسی جمع می‌کرد، سپس دواوین شعرای اردو زبان را بدست آورد، تا سال ۸۸۲ م حدود صد یا صدویست و پنج جلد کتاب گردآوری کرده بود. در سال ۱۸۸۵ م برای تحصیل به شهر آگره رفت. آنجا نخست رساله مساحت قاضی ابوزید... را خریداری نمود و در همانجا نقلی از نسخه نادر «واقعات بابری» موجود در دانشگاه آگره را بدست آورد. در این اثنا با علامه شبلی ملاقات کرد و در کار خود وسعت نظر پیدا کرد. سپس سفری به دهلی نمود و در دهلی بعضی کتابها از مولوی سلیم‌الدین خان خریداری کرد. علاوه ازین در

*- این مقاله در سال ۱۹۶۱ م نوشته شده بود و در آنوقت فهرست کتابخانه بطبع نرسیده بود، اخیراً فهرست آن به مشخصات زیر بجاپ رسیده است: (س - ح - ع).

دهلی برخی از مرقعات نیز خریداری کرد و رفته رفته در وی ذوق خریداری مرقعات نیز پدید آمد. توسط مولانا شبلی با کتاب فروشان کتابهای خطی شهر لکهنو آشنا شد و برای افزایش دادن گنجینه کتب خطی وسیله‌ای ایجاد گردید و در ظرف چند روز ذخیره کتابهای خطی او چنان افزایش یافت که در اتاق مسکونی وی به هر چهار جانب فقط قفسه‌های کتابهای خطی دیده می‌شد.

با تشویق مولانا محمدعلی و علامه شبلی کتابهایی از کشورهای خارج مثل مصر، سوریه و اروپا نیز برای کتابخانه حبیب گنج ارسال می‌شد و علاوه بر آن کتابهای نادری هم از راه‌های مختلف بدست می‌آورد. بطور مثال نسخه مباحث مشرقیه امام رازی را از یک بیوه‌زنی به قیمت سه رویه خریداری کرد. همچنین نسخه نادر و مصور گلستان از زنی دیگر بدست آورد. وقتی که نواب مذکور در حیدرآباد بود از آنجا کتابهای نفیس بدست آورد و کتابهای کتابخانه روز بروز افزوده شد. از کتابخانه‌های شخصی بعضی از بزرگان خاندان وی نیز ذخیره کتب به وی بعنوان ارث رسید. نواب مذکور در سفر حج نیز کتابهایی جمع آوری کرده و برخی وابستگان وی نیز کتابهایی بطور هدیه به وی می‌دادند. نواب مرحوم برای کتابخانه خود بیشتر به کتابهای پُر ارزش توجه داشت و از کتابهای معمولی همیشه صرف نظر می‌نمود. در اکتبر ۱۹۳۲ م تعداد کتابها به ۴۱۷۳ جلد رسید که در آن ۱۰۶۲ جلد کتابهای خطی نادر بود و تا مه ۱۹۴۴ م تعداد آن ۶۰۹۰ رسید و در حال حاضر تعداد کتابها از این تعداد بالاتر است و تعداد کتابهای خطی نیز به هزارها رسیده است.

در جریان خریداری کتابها رویدادهای جالب نیز پیش می‌آمد. مولانا در یکی از مقالات خود رویدادی از این قبیل درج نموده است. در ذیل تذکره مخزن الفرائب^۱ می‌نویسد:

«این تذکره مشتمل بر شرح حال بیش از سه هزار شاعر است. نسخه‌ای از این تذکره اخیراً به دست یکی از وابستگانش افتاد، برای هر شاعر یک پسه قیمت معامله کردم، بدین ترتیب قیمت مجموع پنجاه و چهار رویه درآمد.»

مولانا بر این افتخار می‌نمود که در کتابخانه وی هیچ نسخه‌ای از طریق سرقت یا خیانت گرد نیامده است. مرحوم شروانی فهرست موضوعی جالب نسخه‌های خود را تهیه کرده بود و برای آنها عناوین دلچسب گزیده بود مثلاً:

الدهیات: تحت این عنوان ذکر ۹۹ کتاب آمده است که مطلقاً هستند و با کمک آن می‌توان هنر

طلاکاری کشورهای ماوراءالنهر، عرب، ایران، ترکیه، کشمیر و هندوستان را سنجید.
الخطاطیات: زیر این عنوان پانزده کتاب ذکر شده است که بدست خطاطان بزرگ مانند میرعماد و میرعلی کاتب و ... نوشته شده است.

الخطیبات: زیر این عنوان ۳۵ کتاب درج شده است که نوشته بزرگان است مثلاً آصف‌خان و شیخ عبدالحق دهلوی و غیره.

المجلدات: شانزده نمونه از صحافی قدیم.
السلطانیات: ذکر ۴۱ کتاب به این عنوان که متعلق به سلاطین و وزراء بوده مانند صحیح بخاری از کتابخانه ابراهیم عادلشاه، آمده است.

الفتوحیات: زیر این عنوان دو کتاب درج شده است که بطور غنیمت در اختیار کتابخانه‌های سلاطین درآمده بود مانند گوی و چوگان ملا عارفی نوشته میرعلی کاتب که عالمگیر پادشاه پس از فتح گولکنده به غنیمت گرفته بود.

۱- ماهنامه معارف، مارس ۱۹۲۴ م، مقالات شروانی، ص ۲۴۸-۲۴۷، تذکره مخزن الفرائب به تصحیح دکتر محمد باقر در چهار مجلد چاپ شده است. جلد اول و دوم در لاهور و جلد سوم و چهارم در مرکز تحقیقات فارسی اسلام‌آباد طبع رسیده است، جلد پنجم که آخرین مجلد آن می‌باشد در همانجا زیر چاپ است. (س.ح.م).

المقامیات: ذکر ۹۶ کتاب که در ترقیمه آنها محل کتابت ذکر شده است.
 الختمیات: ذکر ۲۶۳ کتاب دارای مهرها.
 الاقاریبات: ۱۶ کتاب که متعلق به وابستگان نواب شروانی بود.
 الاستاذیات: آن ۲۴ کتاب که نوشته اساتید نواب شروانی با حواشی بقلم خاص دارد.
 الحسنیات: ذکر ۴۱ کتاب که از لحاظ خط ندارند (غیر خطاطیات)
 القرطاسیات: با ذکر یازده نوع کاغذ.
 العتیقات: ۲۳ کتاب قدیم مخصوصاً کتابهای قرن نهم یا پیش از آن که در میان آنها قدیم ترین نسخه از قرن پنجم می باشد.
 الخطوط: ذکر ۱۶ خط مختلف.
 المصنفات: ذکر ۳۸ کتاب که بخط مصنف می باشد یا از نسخه مصنف نقل و مقابله شده است مانند الاجوبه والاسوله امام قشیری که بخط مصنف است و همچنین اریاح الاکباد مؤلفه حافظ سخاوی نیز بخط وی می باشد.
 نواب شروانی گاه گاهی نیز نوادر کتابخانه خود را در طی مقالاتی معرفی می کرد که برخی از آن اینجا آورده می شود.

- عنوان مقاله
- ۱- اتفاقات حسنه (معرفی نوشته ها و تألیفات خطی شیخ عبدالحق دهلوی) مجله معارف اعظم گره، اکتبر ۱۹۲۲ م
 - ۲- دو دیوان نایاب (دیوان عرفی گرد آورده محمد قاسم سراجا شامل مقدمه عبدالباقی نهاروندی و دیوان طالب آملی بخط شاعر) معارف نوامبر دسامبر ۱۹۲۲ م
 - ۳- یک نسخه خطی صحیح مسلم (نوشته روح الامین بلگرامی) معارف فوریه ۱۹۲۹ م
 - ۴- نسخه ای عتیق از صحیح بخاری معارف نوامبر ۱۹۳۰ م
 - ۵- نسخه فتوح الحرمین محی الدین لاری معارف نوامبر ۱۹۳۲ م
 - ۶- مثنوی مرآة المعانی و دیوان شیخ جمالی دهلوی اورینتل کالج میگزین لاهور نوامبر ۱۹۳۳ م
 - ۷- شش نسخه از آثاری که مشتمل بر کلیات و مکاتیب بود (از کتابخانه حبیب گنج) معارف دسامبر ۱۹۳۶ م
 - ۸- دیوان عاشق دهلوی معارف رمضان ۱۳۶۵ ق
 - ۹- کتابهای از کتابخانه شاهان در کتابخانه حبیب گنج معارف اوت ۱۹۳۷ م
 - ۱۰- تازه فتوح (در باره نسخه مطول تفتازانی محرره ۸۳۹ ق) معارف سپتامبر ۱۹۳۷ م

این است تذکره مختصری از کتابخانه یک عالم و دانشمند که نشان دهنده کمال ذوق و علاقه اوست و هر لحظه از زندگانی وی در فکر افزایش دادن سرمایه کتابخانه صرف شد و سایر کتابهای کتابخانه را بغائر مطالعه نموده و بر اغلب نسخه ها یادداشت ها نوشته است. خوشبختانه این کتابخانه نادر روزگار در تاریخ ۵ دسامبر ۱۹۶۰ م به دانشگاه اسلامی علیگر منتقل شد و در کتابخانه مولانا آزاد بطور جداگانه قرار گرفت.

معرفی بعضی از نسخه های نادر

کلیات سنائی

۳۰۴ ورق، در آغاز ۳۳ ورق ندارد و نسخه از ورق ۳۴ آغاز می شود. این نسخه کلیات سنائی

نشان دهنده یک ترتیب جدید می‌باشد که به یک نوع بودن برخی مطالب و از لحاظ اقسام شعر گردآوری شده است. راقم سطور سه نسخه از این قبیل را دیده است.

اول: همین نسخه کلیات سنائی

دوم: نسخه اشعار سنائی،^۱ در دیوان هند شماره ۹۲۷

سوم: نسخه دانشگاه عثمانیه - حیدرآباد - هند

در نسخه شروانی اشعار فراوانی دیده می‌شود که هیچ نسخه چاپی آن را در بر ندارد و همچنانکه می‌دانیم اساس نسخه چاپی آن در ایران بر نسخه‌های خطی بسیار قدیمی می‌باشد، لذا می‌توان گفت که اشعار اضافی این نسخه در نسخه‌های چاپی نیامده است و به همین علت این نسخه کلیات سنائی حائز اهمیت است.

علاوه بر آن هر سه نسخه، نامه‌ها هم دارد که بسیار کمیاب است، ۳۳ صفحه در آغاز نسخه مورد بحث همین مطالب بود که اینک مفقود شده است. این نسخه کتابخانه حبیب گنج در سال ۱۰۱۲ هـ در آگره تحریر یافت.

(۹/۴۸) کلیات سعدی شیرازی

این کلیات سعدی شیرازی (م ۶۹۲ هـ) در متن و حاشیه تحریر شده است و دارای اجزای زیر

است:

در متن:

طیبات، بدائع، خواتیم، غزلیات قدیم، صاحبه، مقطعات، رباعیات، فردیات، مراثی، ملمعات، ترجیعات، المجلس، حکایت.

در حاشیه:

دباجه، مجالس پنجگانه، رساله صاحب دیوان، رساله عقل و عشق، نصیحت‌الملوک، رساله شمس‌الدین، گلستان، بوستان، قصائد.

نسخه از اول و آخر افتادگی دارد، ۵۰۴ برگ و متن هر صفحه ۱۹ سطری است. این نسخه در ۲۴ محرم ۸۱۴ ق بقلم جمالی اسکافی کتابت شده است.

پژوهش‌های علمی و تحقیقات فرهنگی

(۱۲/۴۸) کلیات عماد فقیه (م ۷۳۳ هـ ق)

مشتمل بر دباجه نثر، پنج مثنوی، یک بدون نام،^۲ صفانامه، صحبت نامه، طریقت نامه، قصائد، مقطعات، مراثی، غزلیات، مسطعات و رباعیات.

۵۹۶ ص، ۲۵ سطر، از اول و آخر یک صفحه افتاده است، تحریر پایان نسخه موجود است، ولی سال کتابت ندارد، اما قبل از ۸۸۸ هـ ق تحریر شده است.

(۲۴/۴۸) دیوان شمس‌الدین طبری

شاعر قرن ششم و هفتم که ذکر او در تذکره لباب‌الالباب^۳ (تألیف ۶۱۸) و آثارالبلاد (تألیف ۶۸۴) موجود است.

۱- درباره توضیح مطالب این نسخه اینه دچار اشتباه شده است.

۲- شاید ده نامه باشد (فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی ۳: ۵۱۰) نیزوک: فهرست آصفیه ۳: ۳۶۳

۳- ج ۲، ص ۲۰۶، ۲۰۵.

(۲۵/۴۸) دیوان خواجه آصفی

خواجه آصفی بن مقیم الدین قهستانی که ذکر او در تذکره میخانه (ص ۴۵) آمده است، بقول والہ داغستانی او در ۹۲۸ هـ درگذشت. نسخه مورد بحث بخط ایرانی، جدول مطلا و مذهب، بین السطور مطلا و بر روی دو صفحه اول طلاکاری لاجورد و این یادداشت دیده می‌شود:

«کتب خانہ مبارک سلطان محمد صفوی ملقب به سلطان محمد خدا بنده دام ملکهم و حشمتهم در ۹۴۵ قمری فقیر اسمعیل ترکان تحویلداره»

(۳۰/۴۸) کلیات طالب آملی

شلی نعمانی این نسخه را دیده بود و اظهار نظر کرده بود که بخط شاعر است، چون در آن بعضی جا عنوان «لراقمه طالب» آمده است.

(۴۵/۴۸) کلیات عرفی

دارای:

۱۵ صفحه	دیباچه عبدالباقی ^۱
۱۲ صفحه	رساله نفسیه ^۲
۵۸ صفحه	مثنوی مجمع الابدکار
۲۸ صفحه	مثنوی فرهاد و شیرین ^۳
۶۲ صفحه	قصائد
۱	ترکیب بند
۱	ترجیع بند
۳۲	قطعات
۱	ساقی نامه
۵۱۹	غزلیات
۲۳۲ که برخی از آن ناقص اند	رباعیات

در دیباچه عبدالباقی نهاوندی علاوه بر شرح حال عرفی، تاریخ اجمالی شعرای فارسی گو و شرح جمع و تدوین دیوان بیان شده است. عبدالباقی در تألیف معروف خود «مآثر رحیمی» درباره این دیباچه سخن گفته است و جالب اینست که در این دیباچه ذکر «مآثر رحیمی» به نقل از شرح حال عرفی آمده است و ظاهر است که بعداً نامها اضافه گردیده است. اتفاقاً نسخه‌ای از کلیات عرفی، مثل همین نسخه در مطالعه اینجانب آمده که دارای دیباچه عبدالباقی نیز می‌باشد و در آن نیز ذکر «مآثر رحیمی» به نقل از عرفی رفته است. نسخه‌ای که در مورد مطالعه قرار داده بودم در کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران شماره ۱۰۲۶ موجود است، ولی ترتیب آنان بسیار مختلف است، لذا بطور یقین نمی‌توان گفت که کدام یکی از آنان را سراجاگرد آورده است. بهر طور کشف شدن دیباچه عبدالباقی این آرزوی دیرینه علامه شلی مرحوم برآورده شد که گفته بود: «متأسفانه امروز این نسخه (دیباچه عبدالباقی) نایاب است و گرنه بسیاری از چیزهای جالب روشن می‌شد».^۴

۱- نسخه آن کمیاب است و ناچار فقط دو نسخه کشف شده است.

۲- نسخه آن نیز کمیاب است.

۳- در خانمه عنوان آن «خسرو و شیرین» نوشته شده است.

۴- شعر المجمع ۳: ۷۷.

کاتب این نسخه محب علی بن حاجی یوسف شیرازی است که در ۱۰۷۰ هـ ق کاتب نموده است.

(۱۹/۴۸ - ۲۰ - ۲۱) دیوان فیضی

دارای سه بخش است با قطع کوچک و خط ریز نستعلیق زیبا. جدول طلائی و ۱۷ سطری، تاریخ کتابت ۹۹۵ هـ ق. این نسخه پس از ۹ سال درگذشت فیضی به تکمیل رسیده است. نسخه از حیث ظاهر و باطن بسیار مهم و قابل توجه است.

(۴۲/۴۸) دیوان شاهی

امیر آقا ملک شاهی سزواری فیروزکوهی (م: ۷۵۷ هـ ق) بسیار خوش خط، جلی قلم، کاتب فتح چند، سنه کتابت ندارد. چهار نسخه دیوان امیرشاهی در کتابخانه مدرسه سهسالار موجود است که در میان آن سه نسخه بسیار مهم است. یکی بخط میرعلی هروی (شماره ۱۲۰۹) منی باشد و سومی (شماره ۱۲۱۰) در ۹۸۳ هـ تحریر یافته است و شاید بخط میرعماد است.

(۹/۴۹) غزلیات سعدی

دارای اجزای زیر است:

خواتیم، بدائع و طبیات، جدول و عنوان طلائی، متن ۲۱ سطر، حاشیه ۱۶ سطر، خط بسیار پخته، سنه کتابت ۷۷۵ هـ و کاتب احمد بن ابوسعید است.

(۱۳۱/۴۹) دیوان جمالی

ناقص الاول و آخر، خط پخته جلی، جدول طلائی شنگرفی و لاجوردی، تقطیع اوسط، ۱۴۹ ص، ۱۵ س.

محتویات: ۳۹ قصیده، یک ترجیع بند نعتیه و یک عارفانه، ترکیب بند، ۴ مرثیه. نسخه‌های دیوان جمالی بسیار کمیاب است. برخی وی را جمالی اردستانی دانسته‌اند که صحیح نیست.

(۱۶/۵۰) مثنوی نه سپهر

امیر خسرو دهلوی؛ نسخه بسیار عالی، جدول طلائی، خط نستعلیق ۱۹ سطری، دستونی، هر صفحه دارای ۳۸ بیت ۵۵ ورق. پایان نسخه صفر ۸۸۷ هـ.

(۷۸/۵۰) مثنوی مجمع البحرین

اسم اصلی وی، قصه ناظر و منظور، از کاتبی نیشابوری (م ۸۳۸). مثنوی ذوقافیتین و ذوبحرین است و بنابر همین بنام مجمع البحرین معروف است.

تقطیع خورد، خوشخط، خط سمرقندی قدیم، اسم کاتب و سنه کتابت ندارد. میر علیشیر نوائی در «مجالس النقایس» دو مثنوی دیگر کاتبی را ذکر کرده است، ولی این مثنویات کمیاب است، لذا نسخه زیر نظر بسیار مهم تلقی می‌شود.

(۱۶۲/۵۰) خلاصه الکلام

مصنف علی ابراهیم خان خلیل، سال تألیف ۱۱۹۸ هـ این تذکره ایست مشتمل بر ۷۸ شاعر

مثنوی سرای، ولی نسخه آن بسیار کمیاب است. دو نسخه در کتابخانه بانکی پور (ج ۸، ص ۷۰۴-۷۰۵) یکی در آکسفورد (بادلیان ۳۹۰) و دیگری در لیندسیانا ۱۷۷۵ (شماره ۳۱۸) موجود است. نسخه حبيب گنج گو بسیار ضخیم است، ولی ناقص می باشد و دارای ذکر چهارده شاعر زیر است. قدسی - قاسم - کاتبی - کلیم - کریم - مسیحا - مسکین - منت - منیر - مکتبی - مهري - مسیح کاشی - مولوی - رومی - و مولانا نظامی.

(۲۵۱/۵۰) مثنوی معنای قاسم کاهی

قاسم کاهی شاعر معروف دوران همايون و اکبر شاه می باشد. کلیات وی به تصحیح و تدوین پروفیسور هادی حسن بطبع رسیده است، ولی فاقد مثنوی معنای وی است. نسخه ای ناقص از این معنیات در کتابخانه اختر جوناگرهی وجود داشت که به توسط آقای غضنفر در مجله اردو (ژوئیه ۱۹۵۴ م) به چاپ رسیده است. تاریخ پایان نسخه حبيب گنج ۱۱۱۳ هـ ق و کاتب محمد ظریف فرزند محمد حیات می باشد.

(۱۹/۲۱) منتخب مثنوی مسمی به باغ گلبن

گرد آورده محمد سعید در ۱۱۰۵ هـ ق بقلم خوشحال خان در ۱۱۰۶ هـ ق پایان رسیده است.

(۷۹/۲۱) لوانح جامی

عنوان طلائی لاجوردی، مطلقاً مذهب، کاغذ مقوای زرافشان، حاشیه زرافشان، کاتب محمد محسن الهروی، تاریخ کتابت ذی قعدة ۱۰۰۳ هـ.

(۱۳۷/۲۱) مرآة المعانی

از مولانا جمالی دهلوی. مثنوی عارفانه، تاریخ کتابت و اسم کاتب ندارد، ۲۴ ورق، ۱۵ سطر، حدوداً ۷۰۰ بیت.

(۱۴۵/۲۱) مکاتیب سانی^۱

خوشخط، نسخ خفی، کاتب و سنه کتابت ندارد، ۵۲ ورق.

مثنوی گوی و چوگان

از ملا عارفی. تمام نسخه بخط ملا میر علی کاتب (م ۹۵۱ هـ ق) است و در ۹۲۶ هـ ق در هرات تحریر یافته است.

(۲۱۶-۲۱۷) مثنوی مولانا روم

در ۷۱۲ هـ ق پس از ۴۰ سال وفات مولانا کتابت شده است.

(۳۶/۲۱) طبقات شاهجهانی

از محمد صادق. تألیف دیگر وی «کلمات الصادقین»^۲ در شرح حال ۱۲۵ صوفی و عارف

۱- بکوشش پروفیسور نذیر احمد از دانشگاه اسلامی علیگر (هند) بطبع رسیده است. ۳۹+۳۹۶+۳ سال ۱۹۶۲، انتشارات فرزانه تهران، همان چاپ را در ۱۳۶۲ ش. افست کرده است.

۲- به تصحیح و تعلیق و مقدمه بانگلیبی دکتر محمد سلیم اختر از مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان اسلام آباد با همکاری انتشارات القریشی لاهور در ۱۹۸۸ م چاپ شده است ۱۵۶+۲۸۶ ص (س-ج-ع).

دهلی است. طبقات شاهجهانی نیز تذکره سادات و اولیا و علما و فضلا و شعرا می باشد، از عهد تیمور تا دوران شاهجهان (۱۰۳۸ هـ به بعد) که دارای ده طبقه و هر طبقه دارای سه باب می باشد بدینترتیب:

طبقه اول	عهد تیمور ۷۷۰ هـ ق تا ۸۰۷ هـ ق	۲۶ ولی الله، ۱۹ دانشمند، ۱۰ شاعر	جمعاً ۵۵ نفر
طبقه دوم	شاهرخ ۸۰۷ هـ ق به بعد	۳۷ ولی الله، ۲۳ دانشمند، ۱۰ شاعر	جمعاً ۸۰ نفر
طبقه سوم	میرزا سلطان محمد ۸۵۰ هـ ق به بعد	۱۹ ولی الله، ۱۷ دانشمند، ۱۱ شاعر	جمعاً ۴۷ نفر
طبقه چهارم	میرزا ابوسعید ۸۵۴ هـ ق به بعد	۱۵ ولی الله، ۱۵ دانشمند، ۱۴ شاعر	جمعاً ۴۴ نفر
طبقه پنجم	عمر شیخ میرزا پسر سلطان ابوسعید	۲۷ ولی الله، ۳۰ دانشمند، ۹ شاعر	جمعاً ۶۶ نفر
طبقه ششم	بابر شاه ۹۰۰ تا ۹۳۹ هـ ق	۷۴ ولی الله، ۳۳ دانشمند، ۶ شاعر	جمعاً ۸۶ نفر
طبقه هفتم	همایون شاه ۹۴۰ هـ ق به بعد	۲۶ ولی الله، ۲۶ دانشمند، ۹ شاعر	جمعاً ۶۱ نفر
طبقه هشتم	اکبر شاه ۹۶۳ هـ ق به بعد	۹۰ ولی الله، ۶۴ دانشمند، ۱۶۵ شاعر	جمعاً ۳۱۹ نفر
طبقه نهم ^۱	جهانگیر شاه ۱۰۱۴ هـ ق به بعد	۵۵ ولی الله، ۲۵ دانشمند، ۳۱ شاعر	جمعاً ۱۱۱ نفر
طبقه دهم ^۲	شاهجهان شاه ۱۰۳۸ هـ ق به بعد	۳۷ ولی الله، ۲۶ دانشمند، ۲۸ شاعر	جمعاً ۹۱ نفر
	در مجموع ۳۷۹ ولی الله، ۲۸۸ دانشمند و ۲۹۳ شاعر جمعاً ۳۹۶۰ نفر		

نسخه حیب گنج دارای دو بخش است، خط نستعلیق جلی، بخط محمد سعید ربیع الثانی ۱۳۴۴ هـ ق، ۲۷۵ ورق، ۱۹ سطر. استوری (ص ۱۱۷۱-۱۱۷۲) سه نسخه آن را ذکر کرده است.^۱

(۲۶/۲۳) حدائق الانوار

از امام فخرالدین رازی، بنام علاءالدین تکش خوارزمشاه به حیطه تحریر در آمده است و به نامهای «جامع العلوم»، «ستین» یا «ستینی» نیز معروف است. در نسخه های آن نیز اختلاف وجود دارد، در بعضی نسخه ها چهل علم و در برخی شصت علم و به همین نوع آخر بعضی نسخه های آنرا «ستینی»

۲-۱. به تصحیح دکتر محمداسلم خان استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه دهلی چاپ شده است در ۱۹۹۰ میلادی

(س.ج.ع).

۳- در پرشین لتریجر تعداد کل ۸۷۱ نفر آمده است (استوری).

گویند. ۱۵۹ ورق ۱۸ سطر، فهرست کتاب در مقدمه کتاب گنجاینده شده است.

(۱/۵۱) مذكر احباب

از بهاء‌الدین حسن نثاری بخاری. سال تألیف ۹۷۴ هـ ق، مؤلف می‌گوید: «چون این تذکره از هر باب مذكر احباب بود نام و تاریخش مذكر احباب گشت؛ تاریخ:

چون درین تذکره زبان قلم
ذکر احباب کرد از هر باب
نام و تاریخ سال استعماش
گشت از آن رو مذكر احباب

این تذکره شعرای بخارا و نواحی آن است که پس از میرعلیشیر نوائی بودند و در واقع باید آن را تکمله مجالس النقایس^۱ دانست. این تذکره مشتمل است بر یک مقدمه، چهار مقاله و یک خاتمه، و هر باب دارای فصلهای متعدد است. این نسخه قدیم‌ترین نسخه مذكر احباب است که طی شش سال پس از تألیف در سمرقند تحریر یافته است. نسخه حبیب گنج بخط نستعلیق، کتبه فقیر میرک ۱۱۰ ورق ۱۵ سطری است.

نسخه دیگری نیز از این تذکره (۲/۵۱) در کتابخانه حبیب گنج موجود است که بخط خوش نستعلیق قدیم و ناقص‌الآخر می‌باشد.

(۲۴/۵۱) خلاصه الاشعار

از تقی کاشی. دارای تذکره شعرای زیر است: میرزا قلی میلی، ولی دشت بیاضی، حسین ثنائی، نورالدین ظهوری، نظیری نیشابوری، شیخ فیضی، شیخ عبدالسلام، عرفی شیرازی، قاضی نورالدین، شانی تکلو، طوفی تبریزی، عجزی تبریزی، سید محمد جامه‌باف، فکری مشهدی، شوقی مشهدی، و سبحانی نجفی (نا تمام) ناقص‌الآخر، بعضی جا بخط مصنف، ۴۷۱ ص ۲۴ سطری.

(۳۲/۵۱) عرفات العاشقین

از تقی اصفهانی. بخشی از کتاب می‌باشد که مشتمل بر عرفه «ح» تا «ش» می‌باشد. عرفه ش نامکمل است. خط نستعلیق قدیم، ۲۸۴ ورق، متن ۲۵ سطر و حاشیه ۱۸ سطر.

(۲۶/۵۱) مردم دیده^۲

از حاکم لاهوری. راقم سطور این نسخه را در مقاله‌ای بعنوان «تذکره‌های گمنام فارسی» در مجله معارف (ژوئن ۱۹۵۷ م) معرفی نموده است، سپس در مجله اورینتل کالج میگزین لاهور بچاپ رسیده است.

(۳۷/۵۱) مونس الاحوار

از احمد بن محمد کلاتی اصفهانی.

زشیدالدین وطواط (م ۵۷۳) کتابی بنام حدایق السحر در صنائع و بدائع نوشته است و برای توضیح هر صنعت دو یا سه بیت از اساتذّه سلف بطور استاد آورده است. دانشمند اواخر قرن هفتم

۱- به سعی دکتر علی اصغر حکمت از طرف کتابخانه منوچهری، تهران در ۱۳۶۳ ش بچاپ رسیده است، ۴۶۸ ص.

۲- این تذکره به اهتمام دکتر سید عبدالله از طرف انتشارات پنجابی اکادمی لاهور در ۱۳۳۹ ش / ۱۹۶۱ م بطبع رسیده است.

احمد بن محمد کلاتی اصفهانی در مورد صنائع و بدائع هزاره‌بیت از اساتید انتخاب نموده و مجموعه ضخیمی گردآورده و آن را بعنوان تکمله حدائق السحر، مونس الاحرار فی دقائق الاشعار نام گذاشت.

پس از مجموعه کلاتی، در مدت چند سال مجموعه‌های دیگر نیز آماده شدند که دو نسخه از آن بدست آمده است. اولین نسخه محمد پسر بدر جاجرمی است که ۳۹ سال پس از مجموعه کلاتی در ۷۴۱ مرتب شده و نام آن نیز مونس الاحرار^۱ است. در آن نیز سی باب است. در مجموعه محمد گزیده^۲ دو بیست شاعر آمده است که از آن میان ۵۸ شاعر در مجموعه کلاتی نیز آمده است. تعجب‌انگیز است که محمد با وجودی که نسخه کلاتی را در دست داشته است به آن اشاره نکرده است. علاوه بر یکسان بودن ابواب، محمد بسیاری از جملات دیباچه کلاتی را عیناً نقل نموده است. تا بحال سه نسخه از آن کشف شده است.^۳

سومین مجموعه - از علی بن محمد المعروف به تاج حلاوی می‌باشد نام آن «دقائق الاشعار» است، در آن نیز همان سی باب با همان ترتیب است که مجموعه کلاتی دارد. در این مجموعه گزیده ۵۷ شاعر آمده است که از آن میان ۴۲ شاعر در مجموعه کلاتی ذکر شده‌اند. نسخه منحصر بفرد آن در کتابخانه بادلیان موجود است.^۴

غیر از نسخه مورد بحث هیچ نسخه دیگری از کلاتی بدست نیامده است. میرزا محمد قزوینی کشف نسخه بدر جاجرمی را کاری مهم تصور کرده است، چون بتوسط آن اغلب اشعار شعرای جدید و اشعار تازه از شاعران معروف بدست می‌آید و ظاهر است که به همین اعتبار مجموعه کلاتی بیشتر حائز اهمیت است چرا که از مجموعه جاجرمی قطورتر و قدیم‌تر می‌باشد و اتفاقاً هیچ نسخه‌ای از مجموعه جاجرمی کامل نیست و نسخه مورد بحث مجموعه کلاتی فقط دو سه صفحه نانویس مانده و هیچ نقص دیگری ندارد، البته لغزشهای قلمی دارد و بعضی جا صفحات جابجا شده است. ۱۴۰۷ ص، نستعلیق خوش و متأخر - با کمک این نسخه می‌توان اطلاعات مهم و باارزش در ادب فارسی افزود.

ایرج افشار

جنگ مرتضی قلی خان شاملو از سال ۱۰۶۹

چندی پیش دوست گرامی آقای باقر ترقی که از نسخه شناسان گوهریاب است جنگ مرتضی قلی خان شاملو را به من نشان داد، به قطع رحلی و با جلد طلاکوب کار عثمانی. نسخه متن وحاشیه شده است و جای جای افتادگی دارد. خطوط مندرج آن نستعلیق، شکسته نستعلیق و عناوین نسخ است. مندرجات آن در یک متن (وسط) و دو حاشیه درکناره است. بسیاری از عناوین نانوشته مانده.

این جنگ به فحوای دیباچه آن به قلم محمدصافی کتابدار از سال ۱۰۶۹ به نگارش درآمد، ولی در میان آن نوشته‌های مورخ ۱۰۹۴ و ۱۰۹۷ آمده، بنابراین در مدت سی سال

۱- با مقدمه علامه محمد قزوینی. و باهتمام میرصالح طبسی در دو مجلد از طرف انجمن آثار ملی ۱۳۳۷ ش چاپ شده است. (س.ج.ع).

۲- یکی در نیویارک بدست یک تاجر است که میرزا محمد قزوینی در بیست مقاله خود آنرا معرفی نموده است، دومین در کتابخانه ملک تهران و سومین نسخه پروفیسور نفیسی، اما همه این سه نسخه ناقص است.

۳- زحماز و ابنه درباره آن یادداشت مفصل نوشته‌اند.